

BET-SAN FORMALARINIŇ FUNKSIONAL-SEMANTIKALIŇ XIZMETLERI

Ótepbergenova Azada Bayram qızı

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15115866>

Annotaciya. Házirgi qaraqalpaq tilinde feyil sóz shaqabı izertlew obyektı, grammatikalıq kategoriýalarınıń úlkenligi menen ajralıp turadı. Feyildiń bet-san formalarınıń qollanılıw ózgeshelikleri, olardıń funktsional xızmetlerin úyreniw áhmiyetli máselelerdiń biri. Biz maqalamızda feyildiń bet-san formalarınıń funktsional-semantikalıq xızmetleri tuwralı sóz etemiz.

Tayanış sózler: feyil, bet-san formaları, birlik san, kóplik san, paradigmalıq máni, sintagmalıq máni.

FUNCTIONAL-SEMANTIC FUNCTIONS OF PERSONAL-NUMBER FORMS

Abstract. In the modern Karakalpak language, the verb word class is the object of research, distinguished by the large number of grammatical categories. One of the important issues is the study of the features of the use of the personal-number forms of the verb, their functional functions. In our article, we will discuss the functional-semantic functions of the personal-number forms of the verb.

Key words: verb, personal-number forms, singular, plural, paradigmatic meaning, syntagmatic meaning.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ СТОЧИСЛЕННЫХ ФОРМ

Аннотация. В современном каракалпакском языке глагольная группа является объектом исследования и отличается большим количеством грамматических категорий.

Одним из важных вопросов является изучение особенностей употребления лично-числовых форм глагола и их функциональных функций. В нашей статье мы рассмотрим функционально-семантические функции лично-числовых форм глагола.

Ключевые слова: глагол, лично-числовые формы, единственное число, множественное число, парадигматическое значение, синтагматическое значение.

Feyildiń bet-san affiksleri menen ózgeriwı úsh betke qatnaslı bolıp, hár bir bet (III betten basqası) birlik hám kóplik sanda ózine tán morfologiyalıq formalarına iye. Feyiller I bet birlik san formasında kelip, birlik sandaǵı sóylewshi, kóplik san formasında kelip, sóylewshi tárepindegi kóplik toparı, II bet birlik san formasında kelip, birlik sandaǵı tınlawshı kóplik formasında kelip tınlawshılar toparı, III bet formasında kelip sóylewshi hám tınlawshıdan basqa III bettegi birlik hám kóplik sandaǵı subyektlar menen predikativlik qatnasqa túsedi.

Feyillerdiń I hám II bet formasında kontekstte subyekt kórsetilmese de qaysı sanǵa tiyisli ekeni anıq kórinip turadı. Al qaraqalpaq tilinde feyillerdiń III bet formalarında birlik san ushın da, kóplik san ushın da bir forma bolǵanlıqtan, I hám III betlerdegiyey san mánisi kórinip turmaydı. Feyildiń III bet bir san mánisi birlik sandaǵı atlıq sózler, betlew hám óz lik almasıqları arqalı ańlatıladı. Mısalı: Ol *bardı*, *ózi bardı*, *Marat aldı*, *qus qondı* hám taǵı basqa.

Sunday-aq feyildiń III bet birlik san mánisi *bir* sanlıǵı hám soǵan semantikaǵı boyınsha sinonim sózler arqalı ańlatıladı. Jaw menen jalǵız alıstı. Baslıqqa qara bası qarsı shıqtı. Jekke júrip at shaptı. Kiyiklerdiń birewi qoraǵa kirip ketipti. Ayırım jaǵdaylarda subyektin siltep kórsetiliwi yamasa belgisi kórsetiliwi arqalı birlik máni ańlatıladı. Mısalı: Bul maǵan sálem berdi, keyindegisi sálemlespedi. Birinhisi bir adım aldıǵa shıqtı. Feyildiń III bet kóplik mánisi de atlıq sózler, betlik hám óz lik almasıqlardıń kóplik formaları arqalı ańlatıladı: *Olar bardı*, *ózeri berdi*, *studentler aldı*, *quslar qondı*. Sunday-aq feyildiń III bet kóplik mánisi jámlew almasıqları járdeminde ańlatıladı. Mısalı: Bári keldi, hámmesi aldı. Kóplik máni sanlıq sózler hám kóplik máni ańlatıwshı basqa sózler járdeminde de ańlatılıwı múmkin. Mısalı: Jigitlerdiń kóbi woraza tutup atır, birazı buzıp aldı. Tórtewi ishke kirip, tórtewi jaydıń tórt tárepinde turdı.

Kóp kópshilign yetti. Tórtew túwel bolsa tóbedegini túsiredi, altaw ala bolsa awzındaǵına aldıradı.

Ayırım bet-san formalı ózlik, ózgelik hám belgisiz dárejedegi feyillerdiń orınlawshıları sol kórsetilgen bettegi subyekt bolmawı múmkin. Mısalı: Muǵallım bizlerge Gúlmuratın «Qayrawda jalǵız ǵaz» qosıǵın yadlattı. Bul keltirilgen mısaldıǵı III bet formasında *yadlattı* feyiliniń grammatikalıq subyektı III bettegi *muǵallım* sózi bolǵanı menen, is-hárekettiń haqıyqıy orınlawshısı I bet ekeni kontekst mazmunınan ǵana belgili bolıp tur.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde feyiller belgili bir bet-san formalarına iye bola tura subyekt penen bet yamasa san jaǵınan sáykes kelmey qollanıw jaǵdayları da ushırasadı.

Bunday feyillerdiń ózbek tilinde bir bet-san formasında turıp, subyekt penen bet yamasa san jaǵınan sáykes kelip hám sáykes kelmey qollanıw jaǵdaların G.Zikirlaev keń túrde analiz jasaydı. Ol feyildiń bet-san formaların subyekt penen bet hám sanda sáykes kelip qollanıwın feyildiń bet-san formalarınıń paradigmalıq sıpatı dep, al feyildiń bet-san formalarınıń subyekt penen bet yamasa san jaǵınan sáykes kelmey qollanıwın feyildiń bet-san formalarınıń paradigmalıq sıpatınıń óz geriwi dep qaraydı [1].

Tatar til iliminde D.Sh.Shayxaydarova feyildiń belgili bir bet-san formasına iye bolıp, subyekt penen bet hám san jaǵınan sáykes keliwin feyildiń bet-san formalarınıń paradigmalıq kórinisi, al feyildiń belgili bir bet-san formalarına iye bola tura subyekt penen bet yamasa san jaǵınan sáykes kelmey qollanıwın feyildiń bet-san formalarınıń sintagmalıq kórinisi dep ataydı [2].

Qaraqalpaq til biliminde feyillerdiń belgili bir bet-san formasına iye bolıp, subyekt penen bet hám san jaǵınan sáykes kelip yamasa kelmey qollanılıwı ele arnawlı ilimiy baǵdarda izertlenilgen joq. Tek ayırım jaǵdaylarda I hám II betlerde kóplik formada kelip, birlik sandaǵı subyekt penen predikativlik qatnasqa túsip, sóylewshiniń sıpayılıq xarakterin ańlatatuǵın haqqında ǵana ayılǵan. Sonlıqtan feyildiń bet-san formalarınń konteksttegi xızmetine qaray olardıń belgili bir bet-san formalarına iye bolıp, subyekt penen bet hám san jaǵınan sáykes qollanılıwın feyildiń bet-san formalarınń paradigmalıq mánisi, al belgili bir bet-san formalarına iye bola tura subyekt penen bet yamasa san jaǵınan sáykes kelmey qollanılıwın feyildiń bet-san formalarınń sintagmalıq mánileri dep qarawdı maqul kórdik.

Feyildiń bet-san formalarınń paradigmalıq hám sintagmalıq mánileri olardıń konteksttegi atqarıp kelgen xızmetine qaray anıqlanadı. Feyildiń bet-san formalarınń paradigmalıq hám sintagmalıq mánilerin morfologiyalıq aspektte izertlew nátiyje bermeydi. Feyillerdiń betlik affiksleri sintaksislik kategoriyalar menen tıǵız baylanıslı bolıp, olar subyekt penen feyildi bette, sanda baylanıstırıp subyektlik-predikativlik qatnastı bildirip kelgenlikten, feyillerdiń bet-san formalarınń paradigmalıq hám sintagmalıq mánilerin olardıń konteksttegi xızmetine qaray izertlew arqalı ǵana anıqlaw múmkin.

Solay yetip, házirgi qaraqalpaq tilindegi feyildiń bet-san formaların funktsional-semantikalıq xızmetine qaray bet-san formalarınń *paradigmalıq mánileri* hám *sintagmalıq mánileri* dep ekige bólip qaraymız.

Feyiller belgili bir bet-san formalarına iye bolıp, kópshilik jaǵdaylarda subyekt penen bet hám san jaǵınan sáykes qollanılıp, ózleriniń paradigmalıq mánilerinde keledi. Feyil I bet birlik san formasında kelip, birlik sandaǵı sóylewshi menen subyektlik predikativlik qatnasqa túsedi.

Mısalı: Men shıqsam maydangá qıyalım oyım tamasha qılamam, Tájimbet toyın (A.Dabılov). Ernazar jóninde barlıq xabardı onnan ózim soradım. Bul mısaldıǵı shıqsam, qılamam, soradım feyilleri I bet birlik san formasında qollanılıp, I bet birlik sandaǵı men, ózim subyekt menen bet hám san jaǵınan sáykes qatnasqa túsip, ózleriniń paradigmalıq mánisinde qollanılǵan.

Feyillerdiń I bet birlik sandaǵı formaları betlew almasıǵınıń ózim almasıqları menen koordinaciyalıq baylanısqa túsip yamasa gáptiń ishinde bolmaǵanı menen usı formadaǵı feyillerdiń subyekt men, ózim almasıqları ekeni konstekt mazmunınan belgili bolǵan jaǵdaylarda paradigmalıq mánisinde qollanıladı.

Feyiller I bet kóplik formasında kelip, sóylewshi tárepindegi kóplik topar menen subyektlik-predikativlik qatnasqa túsip, subyekt penen bet hám san jaǵınan sáykes kelip paradigmalıq mánisinde qollanıladı. Mısalı: Quyrıǵı menen urıp jıǵıp oynawdı jaqsı kóretuǵın jılannıń usı «alasar» degen tuxımın Qaraqumda ósedi, bizler onı bala kúnimizden bilemiz.

(T.Najimov). Mısaldağı I bet kóplik san formasındağı bilemiz feyili bizler almasığı menen bet hám san jaǵınan sáykes baylanısqa túsip, paradigmalıq mánisinde qollanılǵan. II bet birlik formadağı feyiller birlik sandağı tınlawshı menen subyektlik-predikativlik baylanısqa túsip, paradigmalıq mánisinde qollanıladı. Mısalı: Jerde turıp sen jıladıń janıń ashıp tuwısqanǵa (A.Dabılov). Bul mısaldagı II bet birlik san formasındağı jıladıń feyili II bet birlik sandağı sen subyektı menen baylanısqa túsip paradigmalıq mánisinde qollanılǵan. II bet kóplik sandağı feyiller de kóbinshe II bet kóplik formasındağı subyekt penen baylanısqa túsedi. Mısalı: Sizler qırǵız eliniń júregine qaysı joldan barmańlar, bári ashıq (I.Yusupov). Bul keltirilgen mısaldagı II bet kóplik san formasındağı barmańlar feyili II bet kóplik sandağı sizler subyektı menen baylanısqa túsip, paradigmalıq mánisinde qollanılǵan. Házirgi qaraqalpaq tilinde feyiller III bette birlik hám kóplik sanda birdey qollanıla beredi. Mısalı: 1) Ol kókiregine mórlep allanı, Jáne «Alla» deyip alǵa baradı (Á.Ótepbergenov).

2. Shayır ketip barar márdana alǵa,

Nókerler baradı ońda hám sonda (Á.Ótepbergenov)

Mısallardağı baradı feyili III bet birlik sandağı ol subyektı menen, ekinshi mısalda III bet kóplik sandağı nókerler subyektı menen bet hám san jaǵınan sáykes kelip, óziniń paradigmalıq mánilerinde qollanılǵan.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi feyildiń bet-san formaları hámme waqıtta subyekt penen bet hám san jaǵınan sáykes kelip qollanıla bermeydi. Ayırım jaǵdaylarda olar sáykes kelip turǵanday bolıp sezilgeni menen, subyekt penen bet yamasa san jaǵınan sáykes kelmey sintagmalıq mánilerinde qollanıw jaǵdayları da ushırasadı. Geyde sóylewshiniń sol is-hárekettiń subyektine bolǵan múnásibetinen feyildiń bet-san formalarınıń paradigmalıq mánileri ózgerip sintagmalıq mánilerde qollanıladı. Mısalı:

1. Qońıratıń miyrim-shápáatlı biyi, balamızǵa ismi sháriyp berseńiz.

2. Sháriypa menen awlaǵında tilleskeni mınaw boldı.

- Siz pármandı quwatlaysız ba?

-Quwatlasaq bay tawıp alıwımız kerek. (T.Qayıpbergenov).

Keltirilgen mısallardağı berseńiz, quwatlaysız feyilleri forması jaǵınan II bet kóplik sanǵa tiyisli bolǵanı menen, II bet birlik sandağı subyekt penen, quwatlasaq, alıwımız feyilleri I bet kóplik formaǵa iye bolǵanı menen, I bet birlik sandağı subyekt predikativlik qatnasqa túsip sóylewshiniń is-hárekettiń subyektine bolǵan húrmet múnásibetinen paradigmalıq mánileri ózgerip, sintagmalıq mánilerinde qollanılǵan. Feyiller I bet birlik san formasında qollanılǵanı menen, kontekstte I hám II betlerge tiyisli is-háreketti ańlatıwı da múmkin. Mısalı: Bararman dep úmitim bar. Seniń menen erli-zayıp (A.Dabılov).

Feyiller ayırım jaǵdaylarda I bet birlik formada kelgeni menen, I hám III betlerge tiyisli is-háreketti ańlatıp keliwi múmkin. Mısalı: Búgin Matchan qanxor menen shayqastım, járdemi kóp boldı maǵan Shaybastıń (A.Dabılov). Joqarıdaǵı mısallarda kórip turǵanıımızday, I bet birlik formadaǵı *bararman* feyili sóylewshi hám tıńlawshıǵa, *shayqastım* feyili sóylewshi hám III bettegi subyektke tiyisli is-háreketti ańlatıp, sintagmalıq mánide qollanılǵanın konteksttiń mazmunı arqalı anıqlawǵa boladı.

Feyildiń I bet kóplik sandaǵı formaları da I hám II betke, I hám III betke, ayırım waqıtlarda úsh betke de tiyisli is-háreketti ańlatıp keledi. Mısalı: 1. Ákeńdi ayasań, janım perzentim, júr birge barayıq shaqırǵan waqta (A.Dabılov).

2. Dasturxan átirapında ájúk-gújik sóylesip shay iship otırımız. (M.Jumanazarova).

3. Bayaǵı ketken doslardı,

Izlep tawıp alayıq,

Oñnan keyin atlarǵa,

Kúni-túni dem berip,

Hámme bir dem alayıq (A.Dabılov)

Bul mısallardaǵı I bettiń kóplik formasındaǵı *barayıq* feyili I hám II betke otırımız feyili I hám III betke, al *dem alayıq* feyili úsh betke de tiyisli is-háreketti ańlatıp, óziniń sintagmalıq mánisinde qollanılıp kelgen. Ayırım jaǵdaylarda feyiller I bet kóplik formada kelip, birlik sandaǵı subyektke tiyisli bolıp keledi. Mısalı:

Telmirip kóz, sharshadıq, bir zárre dármanım qalmaǵan.

Ózi palwan, atı Arıslan basım qossam men saǵan. (A.Dabılov).

Mısaldaǵı *sharshadıq* feyili I bet kóplik formada kelgeni menen, tek sóylewshiniń ózine tiyisli is-háreket bolıp, sintagmalıq mánisinde qollanılǵan. Feyiller II bet birlik san formasında kelip, I hám II betke, II hám III betke tiyisli subyekttiń is-háreketin ańlatıp keledi. Mısalı:

1. Keshe meniń menen quda boldıń,

Búgin qudalıqtan juda boldıń (A.Dabılov).

2. Sen búgin de qońsınıń mal qorasınıń bir múyeshinde balalarıń menen búrsenlesip otırsań. (M.Jumanazarova). Mısallardaǵı II bet birlik san formasındaǵı quda boldıń feyili tıńlawshı hám sóylewshige, otırsań feyili tıńlawshı hám tıńlawshınıń balalarına tiyisli bolıp, sintagmalıq mánide qollanılǵanın konteksttegi xızmetinen anıqlawǵa boladı. Feyiller II bet kóplik san formasında kelip, I hám II betke, II hám III betke, ayırım waqıtlarda úsh betke de tiyisli subyekttiń is-háreketin ańlatıp keledi. Mısalı: 1. Sizler de toǵız hám jıl boyı meniń menen sırta boldıńızlar. (K.Mámбетov).

2. Kólik kerek bolsa, bas buxgalterdiń UAZın alıń da kete beriń. (Á.Qaypov).

3. Joldasında kirsın. Tús waqtı go. Bizler menen shay ishiń. (Á.Qaypov).

Bul mısallardağı II bet kópik san formasındağı boldıñızlar feyili I hám II betke, kete beriñ feyili II hám III betke, ishiñ feyili úsh betke de tiyisli subyekttiñ is-háreketin ańlatıp, sintagmalıq mánilerinde qollanılğan. Geyde feyildiñ II bet formaların subyekt penen san jaǵınan da sáykes kelmew jaǵdayları da ushırasadı. Mısalı: Qızlar, toyǵa kelip maydanda turma... senler de sol jaqqa qarap kór... (A.Dabılov). Keltirilgen mısallardağı turma, qarap kór feylleri II bet birlik san formasında turǵanı menen, kópik sandağı subyekttiñ is-háreketin ańlatıp, sintagmalıq mánilerde qollanılğan. Feyildiñ I hám II bet formaları ayırım waqıtlarda ishki dialoglarda paradigmalıq mánisi ózgerip, sintagmalıq mánilerde qollanıladı. Mısalı: 1. Qıyt etip jırılsañ meni tawıp alıp, «júr, ádiraspan terip qaytayıq» dep kele beretuǵın ırza ekenseñ ğoy. (G.Tajetdinova).

2. Qulaǵın tutsa kempiri.

Mına sózdi ayıp júr edi,

Anam bar dep aylanbadı artına,

Balam bar dep sen Shınargúl shalqıma. (A.Dabılov).

Bul mısallardağı qaytayıq feyili I bet formasına iye bolǵanı menen tıñlawshıǵa tiyisli, shalqıma feyili II betke tiyisli bolǵanı menen, sóylewshiniñ ózine tiyisli is-háreketti ańlatıp, sintagmalıq mánilerde qollanılğan. Feyiller III bet formasında turıp ta sóylewshi yamasa tıñlawshıǵa tiyisli is-háreketti ańlatıp keledi. Mısalı:

Aytqanı Azattıñ kewlinde barı,

Aǵań saǵan kómek bermek qumarı,

Qayda baǵanaǵı qara jal sorı,

Qol bosansa nege járdem bermesin (A.Dabılov).

Kelin túsirip keñ zamanǵa bir shıǵıp, bul Shınargúl aqlıq súyip ólmedi. (A.Dabılov).

Keltirilgen mısallardağı III bet formasındağı járdem bermesin, ólmedi feylleriniñ I betke tiyisli bolıp, sintagmalıq mánilerinde qollanılǵanı menen, kontekstten kórinip tur. Sonday-aq feyildiñ bet-san formaların paradigmalıq mánisiniñ ózgerip, sintagmalıq mánilerde qollanılawı ózgelik dáreje feyllerinde ushırasadı. Mısalı: 1. Tapsırılǵan isti tola bárjay qılıp, usı otırǵan qádirdanlarǵa tolıǵı menen mór saldırdım, qol bastırdım. (T.Qayıpbergenov).

2. Ernazar Alakóz qorqıtıp ant ettirgen joq pa? Bul mısallardağı mór saldırdım, qol bastırdım ózgelik dáreje feylleri I bettegi subyekt penen predikativlik qatnasqa túskeni menen, III betke tiyisli, al qorqıtıp, ant ettirgen ózgelik dáreje feylleri III bettegi subyekt penen predikativlik qatnasqa túskeni menen, I betke tiyisli is-háreket ekeni kontekst mazmunınan belgili. Házirgi qaraqalpaq tilinde feyildiñ bet-san formaların sintagmalıq mánide qollanılawın feyil bir sostavlı gáplerdiñ iyesi ulıwmalasqan túrlerinde de kóriwge boladı. Mısalı:

1. Jer súrseñ, gúz súr,

Gúz súrmeseń, júz súr. (naqıl).

2. Ne ekseń, sonı orasań (naqıl).

Bul mısaldağı feyillerdiń barlıǵı da forması jaǵınan II betke tiyisli bolǵanı menen, konteksttegi mazmunı úsh betke de tiyisli bolıp, sintagmalıq mánilerde qollanılǵan.

Solay etip, házirgi qaraqalpaq tilindegi feyildiń bet-san formaları funktsional-semantikalıq xızmetine qaray paradigmalıq hám sintagmalıq mánilerde qollanıladı.

REFERENCES

1. Зикриллаев Г. Модальность и система форм изъявительного наклонения. АКД. Ташкент, 1978.
2. Шайхайдарова Д.Ш. Грамматическая категория лица татарского глагола и персональность: автореф. дис. ... канд. филол. Наук. Алма-Ата, 1980.
3. Хэзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыуы хэм морфология. Нөкис, 1994.
4. Дабылов А. Шығармалары III том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972.
5. Өтепбергенов Ә. Таңламалы шығармалары III том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2012.
6. Қайыпбергенов Т. Маманбий әпсанасы. - Нөкис: «Билим», 2018.
7. Қайыпбергенов Т. Түсиниксизлер. - Нөкис: «Билим», 2019.
8. Қайыпов Ә. Жетим қозы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.